

Гавриловська К.П. Амбівалентність масової правової свідомості / Психологічні перспективи. – Луцьк: Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – Вип. 1 – С. 37-44.

Ксенія Гавриловська

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ МАСОВОЇ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ

У повсякденному житті ми часто можемо спостерігати випадки, коли дії людей у різних життєвих ситуаціях, що передбачають взаємодію з системою права, суперечать іншим діям (у тому числі й вербальним). Наприклад, представник малого бізнесу всіма можливими способами намагається уникнути сплати податків, і в той же час обурюється з приводу того, що держава не виплачує вчасно пенсію його батькам. Або студент каже, що хоче отримати високоякісну освіту, але замість того, щоб готуватися до іспитів, працює не за спеціальністю і заробляє гроші на хабарі викладачам. Або викладач цього студента, який вербально засуджує корупціонерів вищого рівня влади, і в той же час перетворює кожну сесію на “збір данини” для покращення свого матеріального становища. Список прикладів можна продовжити. Проте у кожному з них проявляються неоднозначні, часто суперечливі настановлення особистості.

Основною причиною реалізації суперечливих життєвих настановлень є явище, для позначення якого ми вирішили використовувати термін “амбівалентність масової правової свідомості”. У цій статті ми розглянемо причини, характерні ознаки та психологічні механізми цього явища.

Амбівалентність масової правової свідомості характеризується наявністю паралельних і рівносильних настановлень (атитюдів) на реалізацію взаємовиключних або суперечливих моделей поведінки. Зокрема, амбівалентність масової правової свідомості визначається як психологічне прийняття (відсутність опору) чинного законодавства при одночасному невизнанні його легітимності, обов’язковості виконання.

Основними причинами виникнення цього явища є:

- культивування в соціумі суперечливих форм поведінки;
- інерційні явища радянської масової правової свідомості;
- низький рівень розвитку правосвідомості особистості.

Слід визнати, що в соціумі культивуються іноді суперечливі форми поведінки. Зокрема, вважається за загальновизнане, що треба поважати права інших людей. Проте дуже часто ми спостерігаємо, як дії батьків, учителів, церкви суперечать цьому принципу. Тактовність, увічливість, гарні манери, скромність, самопожертва, як правило, отримують вербальне схвалення. Водночас з метою “досягнути успіху” допускаються і схвалюються агресивність та безцеремонність щодо інших. Хоча це рідко визнається відверто, професійні спортсмени знають, що під час змагань цінується не так дотримання етичних норм, як перемога. Таким чином, можна говорити про наявність суперечливих цінностей – тих, які проголошуються, і тих, що реально функціонують, поширені в суспільстві.

Невичерпне джерело амбівалентності в масовій свідомості – наше спільне радянське минуле. О. Зінов'єв писав про радянські часи, що про кожну людину в колективі існують дві думки – соціальна і офіційна. Наприклад, соціально людина є демагогом і кар'єристом, а офіційно – серйозним оратором, гарним керівником. При цьому у свідомості особистості не виникає когнітивного дисонансу. Процес мислення відбувається одночасно в різних системах координат. Офіційного значення вчинкам надає ідеологія, соціальне формується в процесі спілкування. Реальність суперечить її ідеологічному осмисленню [1]. Так виникає явище “двоїстого мислення”.

Низький рівень розвитку правосвідомості характеризується насамперед відсутністю співвіднесення своїх дій з системою офіційних правових норм, незнанням цих норм і небажанням їх знати, а також вибіркоким підходом до їх виконання.

Характерною ознакою амбівалентності масової правової свідомості є правовий релятивізм – вибіркоким підхід до виконання офіційних норм.

Можна сказати, що релятивізм (який можна спостерігати) є видимою верхівкою айсбергу, основа якого – амбівалентність масової правосвідомості (як більш глибинне явище).

За різкої зміни суспільних ідеалів і моралі певні соціальні групи перестають відчувати причетність до даного суспільства, відбувається їх відчуження, нові соціальні норми і цінності не приймаються членами цих груп, у тому числі і соціально задекларовані приклади поведінки. Замість конвенційних засобів досягнення індивідуальних чи суспільних цілей виникають власні, в тому числі протиправні. Явища правового нігілізму та релятивізму, що зачіпають при соціальних потрясіннях всі прошарки населення, особливо сильно діють в середовищі молоді. Релятивізм тут часто виступає основним регулятором поведінки.

У межах вищого закладу освіти правовий релятивізм найбільш яскраво проявляється в періоди складання сесій. Зокрема, можна передбачити складання іспитів студентами як правочинним шляхом (вивчити, скласти, отримати оцінку), так і неправочинним (дати хабара, розчулити, попрохати, навіть залякати викладача).

Соціальні норми, які існують у суспільстві, засвоюються особистістю в процесі соціалізації разом зі стереотипами, соціальними настановленнями, прийнятими в суспільстві формами поведінки й спілкування, варіантами життєвого стилю. Відбувається психологічна адаптація особистості до існуючих вимог за рахунок присвоєння норм і цінностей даного суспільства. Особистість через емоційний зв'язок ідентифікує себе з іншими людьми, насамперед, із батьками, що призводить до уподібнення (часто неусвідомлюваного) до цих значущих інших. Орієнтація на іншу людину як на приклад суттєво підвищує показники соціального навчання, що формує поведінкові стереотипи, які впливають на риси особистості, визначають її ціннісні орієнтації.

Амбівалентність масової правової свідомості можна також уважати за адекватну відповідь на реальну двоїстість цінностей посткомуністичного

суспільства, що втратило соціальні основи, відкинувши стару систему ідеології, економіки, державного устрою і не знайшовши нових – необхідних для нормального функціонування суспільного організму.

Згідно теорії когнітивного дисонансу (Л.Фестінгер, 1957), за усвідомлення суперечливості двох тверджень виникає внутрішнє напруження [2]. Це характерно, зокрема, для випадків, коли особистість усвідомлює, що її дії суперечать внутрішнім переконанням, або коли приймається не те рішення, якого вимагає логіка. Когнітивний дисонанс виникає в тих випадках, коли людина намагається зробити або сказати те, відносно чого в неї виникають мішані почуття, коли існує загроза почуттю власної гідності, загроза власній Я – концепції. З погляду цієї теорії, переважна більшість громадян перебуває в хронічному стані напруження й пошуку самовиправдань.

Однак теорія когнітивного дисонансу з успіхом пояснює лише ті випадки, де люди діють усупереч яскраво вираженим настановленням і, щоб послабити напруження, змушені їх змінювати, або самовиправдовуватись. Але бувають ситуації, коли атитюди сформульовано нечітко. Крім того, теорія когнітивного дисонансу зображує людей як дуже раціональних особистостей.

Згідно з диспозиційною теорією особистості, готовність людини до поведінки в певній соціальній ситуації пов'язана з умовами діяльності, яка передувала їй [3]. Верхівку ієрархічної системи диспозицій особистості утворюють настановлення й цінності, котрі є продуктом дії соціальних умов. Ці диспозиції є найбільш стійкими в межах сталих властивостей способу життя великих соціальних спільнот і впливають на диспозиції нижчих рівнів.

Ментальні настановлення, атитюди є стійкими протягом тривалого історичного часу і становлять той соціальний спадок, який кожне наступне покоління переймає в процесі соціалізації у вигляді духовного або матеріального досвіду, нагромадженого минулими поколіннями [4].

Яскравий приклад фіксації соціального досвіду в найбільш придатному для передачі нащадкам вигляді – прислів'я та приказки.

Приказки часто використовуються у повсякденному спілкуванні, вони в кількох словах можуть продемонструвати ставлення особистості до певного об'єкта соціальної дійсності. Наприклад, приказка “Від роботи коні дохнуть” демонструє негативне настановлення того, хто її вживає, до процесу праці, небажання напружуватися, працювати. Таким чином, приказки та прислів'я є концентрованим вираженням атитюдів особистості, а отже, їх можна використовувати при дослідженні конструктів масової свідомості.

Тематика прислів'їв та приказок різноманітна, їх зміст охоплює всі сфери життєдіяльності: уявлення про світобудову, час, господарську працю, взаємини між людьми.

Оскільки наше дослідження стосується поведінки особистості в системі соціально-правових норм, важливо відзначити, що прислів'я мають структуру, подібну до структури законів: у них також фіксуються відповідні зв'язки (об'єктивні, повторювані, постійні). Прислів'я часто складаються з диспозиції і санкції (позитивного або негативного наслідку). Тобто прислів'я та приказки можна вважати за нормативи, алгоритми соціально бажаної поведінки. Фактично в них утілюється звичаєве право етносу.

На відміну від офіційних норм, прислів'я та приказки легше сприймаються та запам'ятовуються, оскільки функціонують на неформальному, побутовому рівні, і часто їх репрезентують родичі, друзі, референтні особи. Ризик виникнення внутрішнього спротиву при засвоєнні цих нормативів є мінімальним.

Прислів'я та приказки – це ті конструкти, що діють на рівні масової свідомості і несвідомого. Це – універсальні неформальні норми. Раніше в дослідженнях українських психологів прислів'я та приказки використовувались для вимірювання рівня ціннісно-орієнтаційної єдності групи [5] або для дослідження системи ціннісних орієнтацій [6]. Проте їх можна використовувати і для вивчення масової правової свідомості. При

взаємодії особистості із системою соціально-правових норм атитюд виступає як регулятор поведінки людини, яка формує позитивне або негативне ставлення до системи офіційних правових норм. Якщо у свідомості особистості співіснують суперечливі за змістом атитюди, це можна зафіксувати через наявність одночасного вибору суперечливих за змістом приказок.

Метою нашого емпіричного дослідження було встановлення факту амбівалентності масової правової свідомості, що виявляється в несуперечливому співіснуванні протилежних за змістом атитюдів. Об'єктом дослідження стала масова правова свідомість. За предмет обрано амбівалентність атитюдів масової правової свідомості.

Вибірка складається з 190 студентів різних курсів. У процесі дослідження перевірці підлягала гіпотеза про те, що в масовій правовій свідомості студентів співіснують протилежні за змістом атитюди.

На підготовчому етапі дослідження амбівалентності масової правової свідомості було проведено групову дискусію за участю 10 студентів четвертого курсу. Використання саме такої методики зумовлено необхідністю попереднього аналізу об'єкта дослідження. Невеликий розмір групи спричинив швидкий перехід до активного й продуктивного мозкового штурму, довірчого спілкування, щирого вираження почуттів. Тема для обговорення була: “Хабарі у вузі: давати чи не давати?” Обговорення проходило у формі групової дискусії. Студенти довільно поділилися на дві підгрупи, одна з яких доводила корисність хабарів, а друга – їх шкідливість. Після дискусії відбулися обмін думками та обговорення результатів. А результати було отримано такі:

- кожен студент (100%) може самостійно описати не менш як п'ять способів складання іспитів неформальним шляхом (хабар, обман, тощо);
- більшість студентів (70%) має, як мінімум, одноразовий досвід складання іспитів або заліків “аномальним” шляхом;
- кожний без винятку засудив явище хабарництва, але

- наприкінці дискусії було висловлено думку (і з нею погодилися 90% присутніх) про те, що “бувають моменти в житті”, коли правочинним шляхом складати сесію просто неможливо. Причини називалися такі: неможливість підготуватися через хворобу, роботу, вагітність, народження дитини; надмірна прискіпливість викладача або його поблажливість, нецікавий предмет і т. ін.

Отже, пілотажне дослідження засвідчило, що рівень правового релятивізму є досить високим. Про це свідчить, зокрема, чималий перелік причин, які виправдовують факт порушення закону, і наявність “внутрішнього дозволу” на нехтування правил.

Опитування було проведено методом анкетування. Цей метод дає змогу чітко зафіксувати, який саме вибір (вибори) здійснюється серед значної кількості альтернатив. Оскільки для визначення амбівалентності важливо зафіксувати одночасний вибір двох суперечливих альтернатив, було розроблено бланк опитування, у якому в довільному порядку розміщувались прислів'я та приказки, підібрані так, щоб у кожній парі містилися вислови, які характеризують суперечливі атитюди.

В анкеті містилася така інструкція: До Вашої уваги пропонуються прислів'я та приказки, які було складено дуже давно. Нині умови життя змінилися, змінилися й уявлення людей. Деякі твердження можуть видатися Вам неправильними. Подумайте добре над кожним висловом і поставте поряд з ним знак “+”, якщо Ви з ним погоджуєтесь, і знак “-”, якщо не погоджуєтесь.

Далі було подано перелік приказок та прислів'їв у довільному порядку.

Операціональним показником наявності амбівалентності був зафіксований в кожній окремій анкеті одночасний вибір двох протилежних за змістом атитюдів. Обробка анкет здійснювалася фіксацією частоти одночасних виборів суперечливих тверджень по кожній анкеті. У ході обробки виявилось, що лише в 4% анкет амбівалентності не було зафіксовано. Після процедури рангування пари приказок розташувалися так:

№ по р	Пари приказок	Кількість одночасних виборів, %
1	А) Як нема розуму від роду, то не буде і до гробу Б) Вчитися ніколи не пізно	20
2	А) Скажи правду – наживеш ворога Б) Що правда – то не гріх	16
3	А) Гроші відмикають усі двері Б) Грошей багато, а щастя мало	12
4	А) Од роботи конідохнуть Б) Хто робить, голодний не ходить	11
5	А) Хто вчиться змолоду, не знає на старість голоду Б) Багато ума та в кишені катма	11
6	А) Постійні нестатки женуть любов із хатки Б) З милим рай і в курені	10
7	А) Красніша цнота од злота Б) Сором не ворон-очей не видзьобає	10
8	А) Хто дбає, той і має Б) Від роботи не будеш багатий, а будеш горбатий	6
9	А) Не бійся закону, а бійся судді Б) Закону грошима не зламаєш	3

Інтерпретація результатів

Найвищий рівень амбівалентності зафіксовано у парі приказок №1, яка стосується необхідності та ефективності навчальної діяльності. Це свідчить про те, що у свідомості студентів атитюд, спрямований на навчання, не є чітко визначеним. Час від часу проявляються сумніви в доцільності навчання. Чому?

Оскільки навчання – основна діяльність студентів і пов’язані з ним проблеми є дуже актуальними, можна припустити, що серед гами емоцій, почуттів, ставлень імовірність виникнення суперечливих атитюдів є вищою, ніж при оцінці менш актуальної для особистості діяльності.

Можна припустити також існування впливу на атитюди студентів із боку тих викладачів, які свідомо чи несвідомо транслюють своє негативне, безвідповідальне ставлення до процесу навчання.

Приказки, які стосувалися ставлення особистості до закону, дістали найменше виборів, що загалом може свідчити про недостатній рівень рефлексії самих проблем, що виникають при порушенні офіційних норм, а також про низький рівень правосвідомості студентів. Недостатня рефлексія проблеми спричинює малу кількість або взагалі відсутність у когнітивній сфері особистості суджень, що стосуються цієї проблеми (якщо вони й виникають, то через низьку актуальність швидко забуваються). У ситуації необхідності вибору з кількох альтернатив особистість схильна вибирати ту, яка знайома, яка повторює або нагадує ті образи, що вже були колись відображені й зафіксовані. Таким чином, низька кількість атитюдів, які стосуються права може свідчити про несформованість самих цих атитюдів, про відсутність переконань у сфері правосвідомості, про недостатність мислительної роботи над питаннями права.

Проведене дослідження дало підстави для таких **висновків:**

1. Амбівалентність атитюдів є характерною рисою масової правової свідомості студентів.
2. Суперечливі атитюди, співіснуючи у масовій правовій свідомості, не спричиняють напруження, когнітивного дисонансу.
3. Найвищий рівень амбівалентності правосвідомості студентів пов'язаний із навчанням – найбільш актуальною і найбільш контрольованою ззовні діяльністю.

Література:

1. Пономарев Е. Homo Postsoveticus. Творчество Александра Зиновьева вчера и сегодня. // Звезда. – 1999. – №5. – С. 185 – 192.
2. Майерс Д. Социальная психология. – СПб.: Питер, 1999.
3. Психология / За ред. Ю.Л.Трофімова. – К.: Либідь, 1999.

4. Народні прислів'я та приказки / Упоряд., передм. М. Дмитренка. – К.: Ред. часопису “Народознавство”, 1999.

5. Семиченко В.А. Психология социальных отношений. – К.: Магістр-S, 1999.

6. Фролова Н.В. Трансформація системи ціннісних орієнтацій на зламних етапах розвитку суспільства: Автореф. дис... канд. психол. наук. – К., 1998. – 18 с.

Ключові слова: амбівалентність, масова правова свідомість, атитюд, приказки, прислів'я, правовий релятивізм.

Резюме: Амбівалентність масової правової свідомості характеризується наявністю паралельних і рівносильних настановлень (атитюдів) на реалізацію взаємовиключних або суперечливих моделей поведінки. У повсякденному житті явище амбівалентності проявляється у вигляді правового релятивізму, тобто вибіркового підходу до виконання офіційних правових норм. Амбівалентність є характерною рисою масової правосвідомості студентів.

Резюме: Амбивалентность массового правового сознания характеризуется наличием параллельных и равносильных установок на реализацию взаимоисключающих или противоречивых моделей поведения. В повседневной жизни явление амбивалентности проявляется в виде правового релятивизма, т.е. выборочного подхода к выполнению официальных правовых норм. Амбивалентность является характерной чертой правосознания студентов.

Resume: An ambivalency of a mass legal consciousness is characterized by the presence of the parallel and tantamount attitudes to the realization of behaviour models which are discrepant and mutually exclusive. In everyday life the ambivalency phenomenon appears as a legal relativism, i.e. selective approach to the observance of the official legal norms. The ambivalency is a typical feature of the students' legal consciousness.